

УДК 327:94(477.83/.86)

**СХІДНОГАЛИЦЬКЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО
НА РИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ
(ВЕРЕСЕНЬ 1920 – БЕРЕЗЕНЬ 1921 РР.)****EASTERN GALICIAN REPRESENTATION
AT THE RIGA PEACE CONFERENCE
(SEPTEMBER 1920 – MARCH 1921)****Галицька–Дідух Т. В.,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Факультету історії, політології і міжнародних відносин, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (Івано–Франківськ, Україна), e-mail: tamara-halytska@i.ua

Halytska–Didukh T. V.,

candidate of historical sciences, A.P in history of Ukraine of Faculty of history, politology and foreign affairs of Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk (Ivano–Frankivsk, Ukraine), e-mail: tamara-halytska@i.ua

Досліджується діяльність східногалицьких делегацій у Ризі. Висвітлено склад делегації Західно–Української Народної Республіки, інструкції Є. Петрушевича щодо її діяльності; зміст дипломатичних нот; протест з боку польської сторони на її приїзд. Проаналізовано заходи делегації ЗУНР, спрямовані на перешкодження керівництву Польщі домогтися інкорпорації українських земель у склад Другої Речі Посполитої: переговори з радянськими представниками з метою схилити їх до ідеї самостійності Східної Галичини, публікація нот і меморандумів з вимогою не обговорювати східногалицьке питання на Ризькій конференції без участі представників населення цього краю ін.

Висвітлено склад делегації Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, інструкції радянського уряду щодо її діяльності. Зроблено висновок про маріонетковий характер делегації ГСРР, її цілковиту залежність від московського центру. Доведено, що уряд РСФРР, підтримуючи Галревком і проголошену ним ГСРР, розглядав на початку Ризької мирної конференції можливість міжнародного визнання радянської галицької республіки. Із цією метою планувалося навіть створення єдиного галицького представництва ГСРР і ЗУНР. Однак восени 1920 р. у зв'язку із зміною співвідношення сил не на користь радянської Росії, її політичне керівництво вважало своїм першочерговим завданням укладення миру з Польщею, і тому погодилося на вимогу польської делегації не обговорювати східногалицьку проблему. Недоупущення жодної галицької делегації на радянсько–польські переговори виходило із анексіоністських планів Польщі і було одним із основних завдань польських дипломатів.

Стверджено, що жодна із східногалицьких делегацій не брала участі у роботі Ризької мирної конференції, тому східногалицьке питання на Ризькій мирній конференції фактично вирішували уряди радянської Росії та Польщі.

Ключові слова: ЗУНР, ГСРР, східногалицьке питання, дипломатична місія, міжнародне становище, дипломатичні ноти і меморандуми.

The activities of the Eastern Galician delegations in Riga are investigated. The composition of the delegation of the Western Ukrainian People's Republic, the instructions of Y. Petrushevich concerning its activities is highlighted. content of diplomatic notes; protest by the Polish side on her arrival. The measures of the ZUNR delegation aimed at preventing the Polish leadership from incorporating Ukrainian lands into the Second Rzeczpospolita: negotiations with Soviet representatives with a view to inclining them to the idea of the independence of Eastern Galicia, the publication of notes and memorandums demanding not to discuss the East–Galician issue at the Riga Conference without the participation of representatives the population of this province, etc.

The composition of the delegation of the Galician Socialist Soviet Republic, the instructions of the Soviet government regarding its activities is highlighted. A conclusion is drawn about the puppet character of the delegation of the GDR, its complete dependence on the Moscow center. It was proved that the government of the RSFR, in support of Galvirkom and the GDRR proclaimed by them, considered at the beginning of the Riga Peace Conference the possibility of international recognition of the Soviet Galician republic. For this purpose, even the creation of a single Galician representative office of the GDR and ZUNR was planned. However, in the

autumn of 1920, due to the change in the balance of power, it was not in the interest of Soviet Russia, its political leadership considered its primary task of concluding peace with Poland, and therefore agreed upon the request of the Polish delegation not to discuss the East–Galician problem. The denial of any Galician delegation to the Soviet–Polish negotiations came from the annexationist plans of Poland and was one of the main tasks of the Polish diplomats.

It was argued that none of the East German delegations took part in the work of the Riga Peace Conference, therefore the Soviet–Russian governments actually solved the East–Galician issue at the Riga Peace Conference.

Keywords: ZUNR, GSRR, East–Galician issue, diplomatic mission, international situation, diplomatic notes and memorandums.

Надмірні сподівання політичного проводу ЗУНР на уряди країн Антанти, а згодом УСРР у розв'язанні східногалицького питання виявилися примарними, а відтак не сприяли консолідації українських політичних сил. І зараз залишається актуальним питання, чи захоче і зможе Захід переорієнтуватися на більш тверде стримування агресії Росії в умовах, коли європейські уряди і США не мають наміру вступати у збройний конфлікт з Росією через Україну. Ризька мирна конференція досліджувалася як представниками радянської історіографії [29; 36; 39–41], так і діаспорної [22; 33–35]. В сучасній історіографії питання східногалицького представництва опосередковано торкаються О. Карпенко, М. Литвин, Н. Бортняк, І. Лісна, М. Гетьманчук, О. Павлюк, І. Дацків, Т. Осташко, І. Чуйко [28; 31; 32; 19; 30; 21; 38; 24; 37; 48]. Незважаючи на значну кількість істориків, які вивчають історію ЗУНР, досліджуване в статті питання ще не було предметом спеціальної праці.

Метою статті є висвітлення діяльності делегацій ЗУНР і ГСРР на Ризькій мирній конференції (вересень 1920 р. – березень 1921 р.).

1920 р. для західноукраїнського проводу був вкрай складним. З одного боку, уряд Польщі отримав право встановити у Східній Галичині тимчасове цивільне управління під мандатом Антанти згідно рішення Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р. [29, с. 180]. З іншого боку, завдяки Варшавському договору від 21 квітня 1920 р. польський уряд домогся офіційної відмови уряду УНР від території Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, Полісся, Західної Волині (160 тис. км² з населенням близько 10 млн. осіб). У таких умовах 25 липня Є. Петрушевич видав розпорядження про організацію «Уряду Диктатора ЗУНР». Політичний провід ЗУНР взяв курс на боротьбу за державну незалежність ЗУНР та її міжнародно–правове визнання. Галицька дипломатія намагалась перешкодити урядові Польщі маніпулювати лінією польсько–українського кордону на загальноєвропейських конференціях, закликаючи уряди країн Антанти визнати державну самостійність Східної Галичини на основі «права на своє самовизначення» [3, арк. 17]. 14 травня 1920 р. головам союзних держав був поданий меморандум про необхідність утворення незалежної західноукраїнської держави, до якої увійти ще й Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Закарпатська Русь, Лемківщина [19, с. 260].

«Тільки негайний справедливий мир, який забезпечить право українського народу на повне свободне життя у своїй державі, може стати

основою ладу і відбудови Східної Галичини» [28, с. 477], – зазначав Є. Петрушевич у ноті голові Найвищої Ради Паризької мирної конференції А. Мільерану 7 серпня 1920 р.

Польське керівництво, отримавши підтримку західних урядів Польщі як антибільшовицької сили із початком радянсько–польської війни 25 квітня 1920 р., розраховувало визнати кордони зразка 1772 р., тобто включення до складу польської держави Східної Галичини і значної частини Правобережної України. Неодноразово польські політики заявляли, що «проблема Східної Галичини є внутрішньою справою Польщі» [18, к. 16]. Однак із провалом воєнної кампанії влітку 1920 р. амбіції щодо польсько–українського кордону не зникли, а були поставлені на порядок денний радянсько–польських переговорів спершу у Мінську, а згодом у Ризі. Цікаво, що ще 11 лютого 1920 р. під час обговорення перспектив початку мирних переговорів з РСФРР на засіданні Міністерства закордонних справ Польщі був вироблений проект умов, за яким передбачалося виведення радянських військ з території Польської республіки до кордонів, які існували до першого поділу Речі Посполитої 1772 р. [25, с. 522]. Зрозуміло, що з початком переговорів польський уряд відкрито заявив про наміри домогтися від радянської сторони згоди на анексію східногалицьких земель.

Оскільки конференція у Спа перенесла визначення державно–правового статусу Східної Галичини на конференцію у Лондоні, уряд ЗУНР не наполягав на офіційній участі своїх представників у радянсько–польських переговорах. 24 вересня у листі С. Витвицькому президент ЗУНР писав: «Я переконаний, що поляки не допустять до вирішення нашої справи у Ризі в нашу користь, тоді остаточне вирішення її верне знову до Антанті, а ся остання, не виймаючи Англії, не забула би нам нашого уділу в Ризькій конференції і що вийшло би лише в користь поляків» [28, с. 484]. Діяльність східногалицької делегації, на думку Є. Петрушевича, мала обмежитися роз'ясненням позиції і домагань уряду ЗУНР у ризькій пресі [20, с. 8].

До складу делегації від ЗУНР на Ризьку мирну конференцію увійшли відомі галицькі політики: К. Левицький, О. Назарук, Є. Брайтєр і Л. Мишуга. 8 вересня 1920 р. Кость Левицький отримав від Є. Петрушевича офіційного листа: «Отсим маю честь просити Вас, щоби Ви в товаристві Осипа Назарука і Др. Луки Мишуги, виїхати негайно у Ригу в характері делегації зах. укр. Правительства в цілі збереження прав Галичини на її політичну незалежність і територіальну цілість, шляхом переговорів з компетентними чинниками мирної конференції та в разі потреби прилюдних заяв» [27, с. 156; 28, с. 482]. Заступником голови призначено О. Назарука [20, с. 17]. Причиною відправлення делегації президент ЗУНР називав той факт, що «одною з перших умовин Поляків при переговорах з більшовиками в Ризі буде домагання, щоб східна Галичина перейшла до Польщі» [27, с. 157].

11 вересня 1920 р. у таємній інструкції для галицької делегації Є. Петрушевич ставив

завдання не допустити на Ризькій конференції анексії Східної Галичини Польщею [38, с. 114]. В умовах наполягання польською делегацією на встановленні лінії кордону зразка 1772 р., делегації ЗУНР доручалося виступити із заявою, що «полагодження галицької справи одиноко компетентна вирішити західноєвропейська мирова конференція при участі галицького уряду», а також із протестом проти порушення права українського народу на самовизначення. Таким чином, перед галицькою делегацією ставилося завдання «1) перепинити польсько–російський договір, який постановляв би прилучення Східної Галичини до Польщі; 2) боронити право самостійности Західної України» [27, с. 222].

Галицькі делегати вимагали змін в інструкції, які б дозволили їх участь у переговорах: «найважливішим із рішень Делегації було рішення просити Вас [Є. Петрушевича – Т. Г.–Д.] про поширення інструкції в тім напрямі, щоб Делегація мала право домагатися її формального допущення до мирової конференції і до еventуальної співучасті в ній як сторони рівноправної» [9, арк. 16–17]. Проти цього категорично виступив Є. Петрушевич: «Я був і є проти поширення тих повноважень в напрямі делегацією бажаним. Делегація і Ви виходити з заложень, що сам факт уділу в конференції як рівно рядний чинник, мусів би принести нам важливі політичні користи. Но чи нас запрошено до конференції?.. Польща, зміряючи до інкорпорації нашого краю, не згодилася б ніяк допустити її до конференції... і Росія, що відносно нас станула на становищі плебісциту, правдоподібно також на се би не згодилась» [28, с. 484]. Представник ЗУНР у Берліні Є. Левицький, аналізуючи зустріч із представниками східногалицької делегації, зазначав: «Роля делегації обмежена тільки на закулісову пропаганда серед більшовиків, не відповідає достоїнству заступництва народу» [27, с. 187–188].

У таємній інформації уповноваженого у закордонних справах С. Витвицького представникові ЗУНР у Берліні Є. Левицькому від 16 вересня повідомлялося, що «Польща бажає справу Східної Галичини вилучити із переговорів в Ризі заявляючи, що Східна Галичина вже доволі виказала, що бажає лишитися при Польщі. В виду сего послідовного наміру Поляків, виявиться конечність в часі, коли мирові переговори будуть вестися в Ризі, представити в пресі, щоб справа Східної Галичини не є вирішена, та що переважаюча більшість автохтонного населення домагається не злуки з Польщею, але окремої суверенної держави» [27, с. 167–168].

21 вересня 1920 р. делегація ЗУНР опублікувала ноту «До президії Мирової конференції в Ризі», у якій повідомлялося: «Всенародним Конгресом Східної Галичини, який відбувся у Львові 19 жовтня 1918 р. проклямовано уконституювання самостійної української держави на території Східної Галичини на засаді права самоозначення... Проти викнаного в той спосіб права самоозначення Східної Галичини, як окремої держави виступила

війною Польща для своїх імперіалістичних цілей і по дев'ять-місячній боротьбі при сильній чужій підмозі перемогла й окупувала зорганізовану вже східно-галицьку державу». Незаперечно доводилася (етнографічними, статистичними та історичними даними) законність існування ЗУНР як вияв волі місцевого населення [5, арк. 128; 45]. У ноті від 28 вересня галицькі дипломати застерігали від вирішення східногалицької проблеми на радянсько-польських переговорах, оскільки вона мала стати предметом розгляду на загальноєвропейському форумі у Лондоні [44].

Поява галицької делегації у Ризі викликала протест з боку польської сторони. На думку голови польської делегації Я. Домбського, «допущення Левицького в якості представника уряду Східної Галичини привело би до падіння нинішнього кабінету у Варшаві» [17, л. 61]. Я. Домбський інформував польське міністерство закордонних справ: «Наш протест в справі Галичини прийнято мовчки. Ми зігнорували вручений нам протест, підписаний К. Левицьким, Брайтером й ін., що вимагав незалежної східногалицької держави» [28, с. 487]. Таким чином польська делегація домогалася не допустити до офіційної участі в радянсько-польських переговорах делегації ЗУНР, щоб вирішити проблему польсько-українського кордону на власну користь.

У ноті-відповіді від 1 жовтня 1920 р. делегація ЗУНР заявила, що уряд УНР «ніколи не заключав з польською державою миру стосовно Східної Галичини» [5, арк. 128–129], а східногалицька делегація на конференції є повноправним представником цього краю.

Основні напрями діяльності делегації ЗУНР у Ризі визначив К. Левицький: «Делегація не зверталася з проханням про допущення її до мирних переговорів. Ми хочемо слідкувати за ходом подій і в'ясувати собі ставлення обох делегацій до східно-галицького питання, а при необхідності виявити прагнення східногалицького народу» [5, арк. 127]. Деяко по-іншому завдання делегації в Ризі сформулював у прес-бюлетні представництва ЗУНР у Парижі від 1 жовтня 1920 р. А. Петрушевич: «Її ціллю є: 1) перепинити польсько-російський договір, який постановляв би прилучення Східної Галичини до Польщі; 2) боронити право самостійності Західної України. Така формуляція не може образити ні большевиків, ні Антанту» [28, с. 485].

Цікавим фактом є те, що в інструкції делегації ЗУНР Є. Петрушевич доручав її представникам «увійти у контакт з російсько-українською [делегацією] та приєднувати її до ідеї повного визволення Галичини з-під польського панування» [38, с. 114].

Ідея переговорів між представниками радянських республік і ЗУНР виникла ще весною 1919 р. Один із очільників радянської Угорщини Бела Кун неофіційно запропонував галицькому представникові у Будапешті Ярославу Біберовичу посередництво у переговорах між урядами ЗУНР і радянської Росії [38, с. 110]. Більшість членів уряду рішуче висловилися проти будь-яких переговорів.

7 травня 1919 р. Раднарком УСРР надіслав ноту урядові ЗУНР, у якій висловив готовність «утриматися від усіх військових операцій на території Східної Галичини за умови, що уряд Східно-Галицької Народної Республіки... припинить воєнні дії проти УСРР». Раднарком пропонував прийняти демаркаційну лінію – державний кордон по ріці Збруч [32, с. 223]. Одночасно, уряд УСРР доручив В. Антонову–Овсієнку, В. Затонському й О. Шумському розпочати з галичанами переговори про постачання їх зброєю за умови повного розриву з Петлюрою, реорганізації Галицької армії, повернення до радянської України майна, яке було евакуйоване з Галичини за розпорядженням С. Петлюри, пропуску радянських військ у Румунію [32, с. 223]. Однак уряд ЗУНР навіть не відповів на ці пропозиції [32, с. 223].

О. Назарук згадував про ще одну спробу радянського керівництва порозумітися з урядом ЗУНР. У липні 1919 р. Раднарком УСРР пропонував Є. Петрушевичу укласти союз на умовах: 1) розірвати стосунки з С. Петлюрою; 2) відкликати з його армії січових стрільців Є. Коновальця; 3) створити спільну армію зі збереженням автономії УГА й невтручанням у внутрішні справи ЗУНР [35, с. 178–181]. Деякі галицькі політики розглядали можливість союзу з більшовиками, «аби тільки відбити Галичину і Західно-українські землі від Польщі і інших окупантів» [35, с. 181]. Однак західноукраїнський політичний провід не пішов на переговори з більшовиками, не вірячи у життєздатність радянської влади, й домогався від країн Антанти вирішення східногалицької проблеми на засадах визнання права нації на державне самовизначення.

Зауважимо, що ставлення до радянських Росії та України у Східній Галичині було більш поміркованим, ніж до Польщі. Так улітку 1920 р. син Диктатора ЗУНР А. Петрушевич у листі до Г. Микитея писав: «Виключно міліарним успіхам Червоної армії завдячуємо, що взагалі заговорено про Східну Галичину, як про отверте міжнародне питання. Если большевики будуть побиті, нам знову останеться один вихід – угода з поляками» [38, с. 113]. І. Мазепа, перебуваючи улітку 1920 р. у Львові, писав, що частина галицьких політиків вважали «режим польський у Галичині далеко гірший, ніж режим на Наддніпрянській Україні під совітською владою» [34, с. 427].

На Ризькій конференції радянський уряд Росії виступив із пропозицією вирішити питання державно-правового статусу Східної Галичини на підставі визнання права східногалицького населення на державне самовизначення. Зокрема, у «Заяві ВЦВК з питань про основи згоди між РСФРР і Польщею», прийнятій на ІХ Всеросійській конференції РКП(б), радянський уряд Росії пропонував покласти в основу миру «визнання незалежності Східної Галичини» [26, с. 205]. Уряд РСФРР погоджувався «на плебісцит в даній області не по принципу радянському, тобто голосуванням трудящих, а по звичайному

буржуазно–демократичному принципу» [26, с. 205]. В інтерв'ю зарубіжній пресі Д. Мануїльський зазначав: «Зasadничо вважаємо плебісцит найкращим способом регулювання етнографічних спорів» [45].

Заяви радянського керівництва про визнання права націй на державне самовизначення викликали в урядових колах ЗУНР надію на підтримку з його боку на Ризькій конференції прагнень східногалицького населення до незалежного існування. Керівник закордонної політики ЗУНР С. Витвицький писав, коли б «Галичину займили большевики, наша державність була би далеко скорше визнана і зреалізована» [28, с. 485]. Часом такі настрої були і на сторінках преси. «Отже силою більшовицьких міліарних побід отся польська окупація фактично уступає – відживає наше старе державне право і таки буде ділом нашого народу отсе своє право фізично за собою закріпити, а рівно з тим – постаратися о визнання його перед ареною цілого цивілізованого світу» [42], – йшлося в «Українському Прапорі» від 15 серпня 1920 р. А у звіті Міністерства закордонних справ УНР з цього приводу зазначалося: «Відношення галицького українського населення до більшовиків сприятливе. Впевнені [галичини. – Т. Г.–Д.] в тому, що більшовики є вірними союзниками самостійної Радянської України, яка одна тільки звільнить Галичину від польського ярма та інших бід» [23, с. 480].

Більше того, у східногалицьких політичних колах у той час обговорювалася ідея входження Східної Галичини до радянської України. Для консультацій із цього питання до Риги мав приїхати лідер галицьких соціал–демократів С. Вітик, але через взаємну недовіру ця ідея так і не реалізувалася. Планувалася також приїзд до Риги делегації єврейської громади Східної Галичини на чолі з доктором Гельбером, яка повинна була об'єднатися з делегацією К. Левицького [27, с. 175]. На думку О. Назарука «противник мого противника хоч і не мусить бути моїм приятелем, все–таки є противником мого противника» [20, с. 19].

13 вересня східногалицькі делегати О. Назарук і Л. Мишуга звернулися до німецьких більшовиків з метою «щоби вплинули на більшовицьку мирну делегацію в Ризі, що вона при переговорах з поляками стояла на становищі державної самостійної Східної Галичини» [20, с. 7–8]. Перебуваючи ще у Штетині, галицька делегація надіслала на адресу президії Ризької конференції попередження про своє запізнення. В цьому документі йшлося про неминучість порушення на конференції східногалицького питання, яке «найбільше цікавить населення тої території, котра становить там переважуючу більшість і рішуче домагається незалежної Галицької держави» [20, с. 22; 43]. Делегати ЗУНР вимагали аби східногалицьке питання не вирішувалася без їх участі й аби при розгляді цього питання насамперед було враховане право народу на самовизначення [20, с. 22]. Цей документ був перехоплений поляками, але згодом його все таки передали членові радянської делегації Д. Мануїльському.

Галицькі делегати повідомили про свій приїзд до Риги А. Іоффе і Д. Мануїльського [20, с. 33]. «Представники цього буржуазного уряду прийшли до нас – представників Радянської України, щоб знайти у нас захист своїх інтересів» [1, арк. 8], – йшлося у звіті делегатів УСРР. 28 вересня Я. Домбський інформував польське міністерство закордонних справ про початок переговорів галицьких парламентарів з радянськими делегатами у справі визнання незалежності Східної Галичини [27, с. 200].

Представником галицької делегації у переговорах з більшовицькими представниками був польський, український публіцист і політик, соціаліст, посол до австрійського парламенту у 1900–1904 роках Є. Брайтер. Голова радянської делегації А. Іоффе у донесенні в наркомат закордонних справ РСФРР характеризував його так: «Це більш чи менш своя людина, соціал–патріот, не дуже поганого зразку... особа, на яку можна тут вплинути» [16, л. 1–2]. До інших делегатів радянські представники відносилися з упередженістю. На думку Д. Мануїльського, «за виключенням Брайтера, що симпатизує до Росії і України, делегація складається із затятих політичних бандитів, тому ангажувати в будь–якій мірі з ними не маємо намірів» [10, арк. 55].

На конфіденційній зустрічі з Є. Брайтером А. Іоффе, виконуючи вказівку В. Леніна давати Польщі «максимальні поступки аж до лінії по р. Шара, Огінського каналу, річках Ясельда і Стир і далі по державному кордону між Росією і Східною Галичиною» [39, с. 255], заявив: «Хто знає, чи ми й половини України не відступили б Польщі за мир, бо не можемо воювати з цілим світом» [20, с. 85].

27 вересня відбулася зустріч галицьких делегатів з представником радянської України Д. Мануїльським, під час яких останній пропонував галицьким делегатам опублікувати ноту з критикою С. Петлюри і Варшавського договору [20, с. 57]. «Виходить, – писав К. Левицький, – що становище большевиків [на мировій конференції] таке слабе, що навіть нас потребують і хочуть виграти нас проти Петлюри» [20, с. 91]. За свідченням О. Назарука, на таку пропозицію західноукраїнські делегати відхилили [20, с. 57].

Слід зауважити, що радянський уряд вбачав загрозу національного впливу галичан на Наддніпрянську Україну. Зокрема, Д. Мануїльський у розмові з представником ЗУНР Є. Брайтером зазначав: «Поляки мене запитали чи не боїмося ми, щоби Східна Галичина стала П'ємонт революції, з іншого боку – контрреволюції? І я відповів, що боюся» [20, с. 113–115]. Газета «Вісті» розцінювала перспективу «утворення галицької буржуазної держави як нового Кобеленцу, де гуртуватимуться сили української контрреволюції з тим, щоб у сприятливий момент... почати нову авантюру, зірвати знову нашу мирну працю» [40, с. 128]. Як справедливо стверджував Н. Гіряк, «московські большевики не бажали приєднання Галичини до радянської України, бо висока національна свідомість і дисциплінованість галицького

селянина була б небезпечним розсадником духа спротиву серед наддніпрянського населення, яке до того ще само тоді розгортало масовий повстанчий рух проти червоних окупантів» [22, с. 253–254].

Переговори з делегацією ЗУНР радянські представники використовували для тиску на польську сторону, щоб спонукати Варшаву до поступок [4, арк. 119]. Доповідаючи ЦК КПУ, Д. Мануїльський зазначав, що заяви західноукраїнських делегатів щодо проведення референдуму і створення самостійної східно-галицької держави не відповідають радянським інтересам [10, арк. 55]. «Так як питання Галичини заздалегідь вирішене і нам втрачати по суті нічого, ми використаємо друковані виступи цієї делегації, дискредитуючи польську точку зору і Петлюру» [10, арк. 56].

На середину липня 1920 р. в. внаслідок поразки польської армії радянський уряд контролював близько 33% всієї території Східної Галичини і 35% населення [30, с. 63–64]. 15 липня 1920 року Галревком (створений 8 липня) у декларації «До працюючих усього світу, до урядів соціалістичних радянських республік і урядів усіх капіталістичних держав» не тільки проголосив повну державну самостійність Східної Галичини у вигляді робітничо-селянської держави – Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, але і запропонував урядам європейських країн налагодити з ГСРР дипломатичні стосунки. Про маріонетковість цього державного утворення свідчила заява про її повну солідарність у внутрішній і зовнішній політиці з урядами РРФСР та УРСР [30, с. 64]. Більшовицьке керівництво, очолюване В. Леніним, розглядало Східну Галичину як плацдарм для пронесення світової соціалістичної революції в Західну Європу.

Спробою домогтися міжнародного визнання Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (проіснувала з 1 серпня до 21 вересня 1920 р.) став приїзд до Риги делегації від експортованого з Москви Галревкому. Ще 10 серпня 1920 р. Реввійськрада Південно-Західного фронту надіслала В. Леніну лист щодо участі представників уряду ГСРР у роботі конференції. Зокрема в телеграмі Й. Сталіна зазначалося: «Можливо, що було б не зайвим забезпечити за галицьким ревкомом участь у переговорах про перемир'я з Польщею...» [15, л. 2].

4 вересня 1920 р. Г. Чичерін телеграфував у Наркомат закордонних справ УСРР: «Коли знайде мова про Східну Галичину, необхідна присутність представника Галицького ревкому... У будь-якому разі при встановленні галицького кордону Польщі участь представника Ревкому необхідна. Він повинен також заявити про те, що самовизначення Східної Галичини відбулося. Повідомте, хто з членів Ревкому приїде? Передбачався Баран. Чи схвалюєте?» [15, л. 3].

З Москви надійшла не тільки інструкція делегації, але і її склад. 30 серпня 1920 р. НКЗС РСФРР телеграфував до Харкова про відрядження на мирну конференцію делегатів від ГСРР [2, арк. 52].

6 вересня 1920 р. Політбюро ЦК Комуністичної партії Галичини [КПГ], а 15 вересня Галревком призначили члена Політбюро ЦК КПГ, заступника голови Галревкому Михайла Барана представником ГСРР на Ризькій мирній конференції, його заступником було обрано Н. Хомина [41, с. 38]. Перед делегацією ставилося завдання міжнародного визнання ГСРР [41, с. 38]. Східна Галичина розглядалася більшовицьким керівництвом як міст перенесення світової соціалістичної революції на захід.

Разом з тим була досягнута угода про створення єдиного галицького представництва ГСРР і ЗУНР. Із цією пропозицією виступив А. Іоффе 22 вересня 1920 р.: «Я вважаю, що потрібно спробувати перетягти цих панів на нашу сторону і з наших галичан спільно з цими створити нібито Галицьке представництво» [16, л. 2–3].

Однак ця ідея так і не була реалізована, оскільки радянський уряд використовував західноукраїнські делегації ЗУНР і ГСРР, виключно для тиску на польську сторону з метою якнайшвидшого укладення миру. Вирішальну роль тут відіграло те, що ГСРР проіснувала лише до 21 вересня 1920 р., коли наступ польських військ змусив Галревком та його місцеві органи разом із Червоною армією відступити до р. Збруч. На запитання О. Назарука про роль і значення представників ГСРР у Ризі, М. Баран ухильно відповів, що «партія робить все, що в її силах, щоб полегшити долю Галичини» [20, с. 77]. 22 вересня 1920 р. нарком закордонних справ РСФРР Г. Чичерін під час телефонної розмови А. Іоффе доручав не реєструвати делегацію від Галревкому [17, л. 9]. Про це йшлося і в телеграмі голови Галревкому В. Затонського від 23 вересня 1920 р.: «У зв'язку з переговорами на деякий час Галревкому необхідно затушуватися, ніби в підпіллі» [11, арк. 1]. В. Затонський підсумовував, що на етапі, «коли Галичина нами втрачена, необхідно зайнятися підготовкою до повернення туди» [30, с. 76].

2 жовтня 1920 р. на зустрічі Д. Мануїльського з О. Назаруком і Є. Брайтером перший радив надати «точки забезпечення нашого [західноукраїнського]. – Т. Г.–Д.] населення під Польщею на випадок, якби прийшло до мирного прелімінара» [20, с. 107]. За свідченням О. Назарука, такі умови галицькі делегати представили радянській стороні [20, с. 107]. Під час розмови Д. Мануїльський цікавився, як би поставилося населення Західної України до комуністичної партії у випадку визнання незалежності ЗУНР [20, с. 117]. Незважаючи на нереальність навіть припущення того, що польський уряд погодиться на самостійність Східної Галичини, радянські представники плекали надію на розширення свого ідейно-політичного впливу.

Опинившись перед загрозою зриву переговорів, оскільки польська делегація категорично наполягала на усуненні східногалицького питання з обговорення, 4 жовтня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б) прийняло постанову – погодитися на запропоновану польською делегацією лінію

кордону й доручити А. Іоффе найближчими днями підписати з Польщею прелімінарний мирний договір [36, с. 145]. У заяві радянської делегації на другому засіданні Ризької мирної конференції 4 жовтня зазначалося: «Небажання Польської Делегації включати в порядок денний Мирної Конференції питання про Східну Галичину приймається до уваги, але що це робиться тому, що Галичина не належала до Російської Імперії тільки підтверджує імперіалістичний спосіб думок Польської Делегації». Далі у заяві вказувалося, що «питання про незалежність Східної Галичини не є бажанням Червоних Радянських Армій, а безсумнівно воля всього Галицького населення» [27, с. 228].

Якщо 3 жовтня Д. Мануїльський заявив східно-галицьким представникам, що більшовицький уряд буде «домогатися участі галицької делегації на мирній конференції» [20, с. 119], то на зустрічі 5 жовтня він уже зазначав, що «справа повністю не врегульована» [20, с. 131]. А на запитання О. Назарука: «Що з нашою Україною?», Д. Мануїльський зауважив, що радянські республіки перебувають у складному становищі і «мир є важким не тільки для Галичини, але і для України» [20, с. 145]. Делегат від Галревкому М. Баран доповідав у ЦК КП(б) У: «Ми змушені були відмовитися від подальшої боротьби за плебісцит у Галичині, вказавши в заяві, що претензії Польщі на Східну Галичину відображають її «імперіалістичні й анексіоністські тенденції» [10, арк. 15]. Делегаціям від ЗУНР і від ГСРР не вдалося вплинути на процес переговорів і, за визнанням заступника голови західноукраїнської делегації О. Назарука, вони відігравали роль «безсильних інвігентів важкої історичної події» [20, с. 78]. «З усього бачимо, що інструкція Петрушевича, щоб не брати участі в конференції навіть якби нас запрошували, була і є добра, бо Поляки з більшовиками можуть кінець кінців погодитися коштом Галичини, а наша присутність на Конференції до певної міри давала б тільки санкцію їх умови» ЗУНР [27, с. 205].

У таких складних умовах делегати від ЗУНР вели переговори із білоруською делегацією (В. Ластоцькі, О. Цвілевич, О. Головінський). 4–5 жовтня 1920 р. обговорювалася можливість скликання спільної конференції для врегулювання проблем міжнародно-правового статусу Східної Галичини і Білорусії.

На жаль задля спільного захисту українських інтересів на Ризькій конференції не вдалося об'єднати сили делегацій УНР і ЗУНР. Не реалізованою залишилася ідея посла УНР у Латвії В. Кедровського про спільну заяву від імені обох делегацій в Лігу Націй про попирання права українського народу на національне самовизначення [20, с. 110]. Не вдалося виробити єдиної зовнішньополітичної стратегії, спрямованої на захист національної державності України. Якщо східногалицька делегація вела переговори з радянськими представниками, то парламентарі УНР – з польськими. Кореспонденту латвійської

газети «Сегодня» К. Левицький заявив, що «колишня співпраця з Петлюрою була викликана не спільністю мети, але боротьбою з тими самими ворогами. Тепер його уряд не має жодного зв'язку з урядом Петлюри після того, як Петлюра пішов шляхом польської орієнтації» [8, арк. 93]. Натомість голова делегації від УНР С. Шелухін стверджував, що саме галицькі дипломати своєю безталанною зовнішньополітичною діяльністю «закопали й Галичину й наддніпрянську Україну» [6, арк. 23; 20, с. 144]. Східногалицький політичний провід, своєю чергою, звинувачував С. Петлюру в неспроможності здійснювати державне керівництво Україною, а також стверджував, що всі недоліки «як у військовій організації, так і в організації адміністрації може поповнити тільки галицький елемент» [7, арк. 21]. За спогадами О. Назарука, голови українських делегацій К. Левицький і С. Шелухін не були прихильниками об'єднання [20, с. 129].

5 жовтня 1920 р. під час особистої зустрічі голів делегацій Польщі і радянської Росії було досягнуто домовленості щодо підписання договору про перемир'я і прелімінарні умови миру. Латвійська преса писала: «Все стало цілком зрозумілим: Польща забере Східну Галичину, більшовицька Росія – Україну» [8, арк. 24]. Своєю чергою, в «Українському Прапорі» вказувалося: «І один, і другий партнер висував нашу справу яка тут в політичній грі, на ділі однак – ні першому, ні другому наша справа не лежала, бо не могла лежати на серці. Там говорили і пактували зі собою два наші вороги – москалі і поляки» [45].

За спогадами члена делегації ЗУНР О. Назарука, цей день «був душевно найтяжчий для галицької делегації» [20, с. 137], оскільки не виправдалися надії представників ЗУНР на підтримку їх домагань радянською стороною на Ризькій конференції. Делегація ЗУНР з приводу радянсько-польських домовленостей виступила із протестом щодо встановленої демаркаційної лінії [47]. 7 жовтня 1920 р. галицька делегація опублікувала ноту-протест «До мирової конференції в Ризі», в якій заявила, що доля Східної Галичини вирішиться на Лондонській конференції згідно з волею населення цієї території: «Самовільне вирішування про державну територію Східної Галичини мировим договором між Польщею з Росією і Україною прямо порушує волю народу Східної Галичини... Супроти цього протестуємо проти трактування державної справи Східної Галичини як внутрішньої справи Польщі, бо український народ цієї території, ще ніколи не хотів і не хоч належати до Польщі... підносимо, що справа державної самостійності Східної Галичини в як найкорішим часі повинна бути остаточно вирішена світовою конференцією» [47].

8 жовтня спільно з білоруською делегацією західноукраїнські парламентарі опублікували протест «До всіх», у якому зазначалося: «Сьогодні в Ризі маєтеся підписати мировий договір між Польщею і Росією, який не є в силі унормувати відносини на Сході Європи, а навпаки – ще більше

загострить їх. Консеквенцією цього договору являється безправне зناسилування волі цілих народів... Жертвою цього торгу впали передовсім Біла Русь, якої територію безправно розшматовано на користь Польщі і Росії, та Східна Галичина, яку в цілості полишено на поталу Польщі, як також наші старі українські землі: Холмщина, Волинь і Поділля» [14, арк. 36]. У ноті відзначалося, що за прелімінарним миром здійснюється «безправне зناسилування волі цілих народів, старі землі яких переторговано як приватну власність відповідно до забаганок зарозумілого імперіалізму». Вказувалося, що «тисячі гниють в польських тюрмах і таборах інтернованих, тисячі розстріляно або повішено за любов до рідного краю. Спалено і зрівняно з землею цілі полоси Білої Руси і Східної Галичини». Тому східногалицькі і білоруські делегати вимагали «вирішення галицького питання світовою конференцією» [13, арк. 15; 14, арк. 36]. «Республіка Білоруська має право до життя і повної свободи! Республіка Галицька має право до життя і повної свободи!», – такими словами завершувався білорусько–галицький протест.

У публікації «Українського Прапора» також стверджувалося, що «питання Східної Галичини буде вирішене дорогою міжнародного рішення, опертого на праві національного самовизначення, яке вже було реалізоване населенням Східної Галичини» [43].

8 жовтня 1920 р. делегація ЗУНР виїхала з Риги [8, арк. 58; 46]. 21 жовтня на засіданні Української Національної Ради у Відні, яка заслухала звіт О. Назарука про діяльність галицької місії в Ризі, було визнано, що делегати діяли відповідно до урядових інструкцій [12, арк. 1]. С. Витвицький підсумовував результати діяльності галицької делегації в інформаційному бюлетні від 15 жовтня: «Перш усього вона оживила інтерес до нас в дипломатичних колах держав антанті... Майже кожного дня рижська преса приносила відомости про нас, а зкрема про виступи нашої Делегації, а що заграничні кореспонденти майже виключно інформувались з рижських дневників про мирові переговори і звязані з ним питання, то така пропаганда в пресі мала велике значіння. Крім того удержували члени Делегації живі звязки із заграничними кореспондентами, передаючи через них інформації до антантівської преси» [27, с. 264–265]. С. Витвицький стверджував, що радянські делегати на переговорах «виступили з домаганням визнання самостійности Східної Галичини» [27, с. 265]. Радянські делегати запевнили представників Петрушевича у приватних розмовах у Ризі, що РСФРР та УСРР будуть і надалі підтримувати незалежність Східної Галичини [38, с. 37]. Це дало підстави Г. Микитею написати представникові ЗУНР у США Л. Цегельському: «Совітська Росія і Радянська Україна стоять і дальше на становищі державної самостійности Східної Галичини» [38, с. 38]. «Східно–галицьке питання стоїть і на далі перед державами Антанті отворене, воно буде вирішене Антантою і перед тим рішенням нас покличуть на дотичну конференцію» [27, с.

267], – підсумовував позицію східногалицького проводу С. Витвицький. Однак надії уряду ЗУНР на справедливе вирішення східногалицького питання не виправдилися. За Ризьким мирним договором від 18 березня 1921 р. територія Східної Галичини залишилася на захід від окресленої радянсько–польської лінії кордону. А у 1923 р. польський уряд домогся визнання Найвищою Радою Антанті інкорпорації східногалицьких земель до складу Польщі.

Таким чином, присутність делегацій від ЗУНР і ГСРР на Ризькій мирній конференції відображала гостроту суперечностей між урядами ЗУНР, радянської Росії і Польщі щодо східногалицького питання. Уряд ЗУНР прагнув перешкодити керівництву Польщі домогтися інкорпорації українських земель у склад Другої Речі Посполитої. З цією метою галицькі делегати, не вимагаючи статусу офіційного учасника конференції, вели переговори з радянськими представниками, намагаючись схилити їх до ідеї самостійності Східної Галичини, а також наполягали на тому, щоб не обговорювати східногалицьке питання на Ризькій конференції без їх участі; публікували ноті і меморандуми.

Уряд РСФРР, підтримуючи Галревком і проголошену ним ГСРР, розглядав можливість міжнародного визнання радянської галицької республіки на початку Ризької конференції. Із цією метою планувалося створення єдиного галицького представництва ГСРР і ЗУНР. Однак восени 1920 р. у зв'язку із зміною співвідношення сил не на користь радянської Росії, її політичне керівництво вважало своїм першочерговим завданням укладення миру з Польщею, і тому погодилося на вимогу польської делегації не обговорювати східногалицьку проблему. Недопущення жодної галицької делегації на радянсько–польські переговори виходило із анексіоністських планів Польщі і було одним із основних завдань польських дипломатів. Таким чином жодна із східногалицьких делегацій не брала участі у роботі Ризької мирної конференції, тому східногалицьке питання на Ризькій мирній конференції фактично вирішували уряди радянської Росії та Польщі.

Список використаних джерел

1. 'Центральний державний архів вищих органів влади України', Ф.1, Оп.2, Спр.29.
2. Там само, Ф.2, Оп.1, Спр.610.
3. Там само, Спр.633.
4. Там само, Ф.1065, Оп.4, Спр.10.
5. Там само, Ф.3696, Оп.1, Спр.146.
6. Там само, Оп.2, Спр.278.
7. Там само, Спр.324.
8. Там само, Спр.626.
9. Там само, Ф.3698, Оп.1, Спр.1.
10. 'Центральний державний архів громадських об'єднань України', Ф.1, Оп.20, Спр.130.
11. Там само, Спр.172.
12. 'Центральний державний історичний архів України в м. Львові', Ф.359, Оп.1, Спр.94.
13. Там само, Спр.371.
14. Там само, Ф.462, Оп.1, Спр.217.
15. 'Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории', Ф.2, Оп.1, Д.12686.

16. Там же, 14673.
 17. Там же, Д.15492.
 18. 'Archiwum Akt Nowych', Ambasada RP w Londyni, Sygn.51.
 19. Бортняк, Н., 2000. 'Дипломатична діяльність Степана Томашівського', *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка*, Львів, Вип.6, с. 258–267.
 20. 'Галицька делегация в Ризи: 1920. Спомини учасника', 1930, Львів, 170 с.
 21. Гетьманчук, М., 1998. 'Українське питання в радянсько-польських відносинах (1920–1939 рр.)', Львів: *Світ*.
 22. Гірняк, Н., 1959. 'Останній акт трагедії Української Галицької Армії', N.-J.: *Вид-во Військово-історичного інституту в США*, 285 с.
 23. 'Гражданская война на Украине (1918–1920). Сборник документов и материалов в трёх томах, четырёх книгах', 1967, Т.3, К., 910 с.
 24. Дацків, ІБ., 2009. 'Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917–1923 рр.: монографія', Тернопіль: *Астон*.
 25. 'Документы и материалы по истории советско-польских отношений', 1964, *Отв. ред.: И. Хренов, Т. Цесляк*, Т.2, М.: *Наука*, 718 с.
 26. 'Документы внешней политики СССР', 1959, Т.3, М., 732 с.
 27. 'Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали: у 5-х томах', 2011, *Відп. ред. О. Карпенко*, Т.5, Кн.2, Івано-Франківськ, 948 с.
 28. Карпенко, ОЮ. ред., 2001. 'Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія', Івано-Франківськ, 627 с.
 29. Карпенко, ОЮ., 1964. 'Імперіалістична інтервенція на Україні 1918–1920', Львів: *Вид-во Львівського університету*, 255 с.
 30. Лісна, ІС., 2001. 'Становлення державності в Галичині (1918–1923 рр.) Монографія', Тернопіль, 92 с.
 31. Литвин, М., 2008. 'Зовнішньополітичні орієнтири ЗУНР (Геополітичний простір ЗУНР та її зовнішньополітичні орієнтири)', *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр.*, Львів, Вип.17, с.106–115.
 32. Литвин, М., 2000. 'ЗУНР на геополітичній карті Центрально-Східної Європи', *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка*, Львів, Вип.6, с.208–230.
 33. Лозинський, М., 1921. 'Справа Східної Галичини на Міровій конференції', *Календартов-ва «Просвіта»*, Львів, с.134–137.
 34. Мазепа, І., 2003. 'Україна в огні й бурі революції (1917–1921)', К.: *Темпора*, 608 с.
 35. Назарук, О., 1978. 'Рік на Великій Україні. Конспекти споминів з української революції', Нью-Йорк, 344 с.
 36. Ольшевский, ПН., 1969. 'Рижский мир. С истории борьбы советского правительства за установление мирных отношений с Польшей (кон. 1918 – март 1921)', М.: *Наука*, 260 с.
 37. Осташко, Т., Соловейова, В., 2002. 'Дипломатичні представництва УНР в країнах Західної Європи (1918–1921 рр.)', *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: [зб. ст.] / НАН України, Ін-т історії України*, К., Вип.1, с.187–231.
 38. Павлюк, О., 1997. 'Радянофілість?', *Український історичний журнал*, №3, с.107–116.
 39. Симоненко, РГ., 1965. 'Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (2-а половина 1919 – березень 1921)', К.: *Наукова думка*, 302 с.
 40. Сливка, ЮЮ., 1973. 'Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення', К.: *Наукова думка*, 255 с.
 41. Сливка, ЮЮ., 1985. 'Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939)', К.: *Наукова думка*, 271 с.
 42. *Український Прапор*, 1920, 15 серпня.
 43. *Український Прапор*, 1920, 25 вересня.
 44. *Український Прапор*, 1920, 28 вересня.
 45. *Український Прапор*, 1920, 9 жовтня.
 46. *Український Прапор*, 1920, 16 жовтня.
 47. *Український Прапор*, 1920, 21 жовтня.
 48. Чуйко, І., 2003. 'Дипломатична діяльність ЗУНР у 1919–1923 рр.', *Наук. зап. Сер.: Історія / Терноп. держ. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка*, Тернопіль, Вип.1, с.141–146.

References

- 'Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady Ukrainy (Central state archive of the highest authorities of Ukraine)', F.1, Op.2, Spr.29.
- Tam samo, F.2, Op.1, Spr.610.
- Tam samo, Spr.633.
- Tam samo, F.1065, Op.4, Spr.10.
- Tam samo, F.3696, Op.1, Spr.146.
- Tam samo, Op.2, Spr.278.
- Tam samo, Spr.324.
- Tam samo, Spr.626.
- Tam samo, F.3698, Op.1, Spr.1.
- 'Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrainy (Central State Archive of Public Associations of Ukraine)', F.1, Op.20, Spr.130.
- Tam samo, Spr.172.
- 'Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy v m. L'vovi (Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv)', F.359, Op.1, Spr.94.
- Tam samo, Spr.371.
- Tam samo, F.462, Op.1, Spr.217.
- 'Rossijskij centr hranenija i izuchenija dokumentov novejshej istorii (Russian center for storing and studying documents of recent history)', F.2, Op.1, D.12686.
- Tam zhe, 14673.
- Tam zhe, D.15492.
- 'Archiwum Akt Nowych', Ambasada RP w Londyni, Sygn.51.
- Bortnjak, N., 2000. 'Dyplomatychna dijal'nist' Stepana Tomashiv'skogo (Diplomatic activity of Stepan Tomashivsky)', *Ukrain'a: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'. Zahidno-Ukrain's'ka Narodna Respublika*, L'viv, Vyp.6, s. 258–267.
- 'Galyc'ka delegacija v Ryzji: 1920. Spomyny uchasnyka (Galician delegation in Riga: 1920. Remembers of the participant)', 1930, L'viv, 170 s.
- Get'manchuk, M., 1998. 'Ukrain's'ke pytannja v radjans'ko-pol's'kyh vidnosynah (1920–1939 rr.) (The Ukrainian question in the Soviet–Polish relations (1920–1939))', L'viv: *Svit*.
- Girnjak, N., 1959. 'Ostannij akt tragedii Ukrain's'koi' Galyc'koi' Armii' (The last act of the tragedy of the Ukrainian Galician Army)', N.-J.: *Vyd-vo Vijs'kovo-istorychnogo instytutu v SShA*, 285 s.
- 'Grazhdanskaja vojna na Ukraine (1918–1920). Sbornik dokumentov i materialov v trjoh tomah, chetyrjoh knigah (The civil war in Ukraine (1918–1920). Collection of documents and materials in three volumes, four books)', 1967, Т.3, К., 910 с.
- Dackiv, IB., 2009. 'Dyplomatiya ukrain's'kyh derzhavnyh utvoreny' u zahysti nacional'nyh interesiv, 1917–1923 rr.: monografija (Diplomacy of Ukrainian state entities in the defense of national interests, 1917–1923: monograph)', Ternopil': *Aston*.
- 'Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-pol'skih odnoszenij (Documents and materials on the history of Soviet – Polish relations)', 1964, *Отв. ред.: I. Hrenov, T. Cesljak*, Т.2, М.: *Наука*, 718 с.
- 'Dokumenty vneshej politiki SSSR (Documents of the USSR Foreign Policy)', 1959, Т.3, М., 732 с.

27. 'Zahidno-Ukrai'ns'ka Narodna Respublika. 1918–1923. Dokumenty i materialy: u 5–h tomah (West Ukrainian People's Republic. 1918–1923. Documents and materials: in 5 volumes)', 2011, *Vidp. red. O. Karpenko*, T.5, Kn.2, Ivano-Frankivs'k, 948 s.
28. Karpenko, OJu. red., 2001. 'Zahidno-Ukrai'ns'ka Narodna Respublika. 1918–1923: Istorija (West Ukrainian People's Republic. 1918–1923: History)', Ivano-Frankivs'k, 627 s.
29. Karpenko, OJu., 1964. 'Imperialistychna intervencija na Ukrai'ni 1918–1920 (Imperialist intervention in Ukraine 1918–1920)', L'viv: *Vyd-vo L'vivs'kogo universytetu*, 255 s.
30. Lisna, IS., 2001. 'Stanovlennja derzhavnosti v Galychyni (1918–1923 rr.). Monografija (Formation of statehood in Galicia (1918–1923). Monograph)', Ternopil', 92 s.
31. Lytvyn, M., 2008. 'Zovnishn'opolitychni orijentyry ZUNR (Geopolitychnyj prostir ZUNR ta i'i' zovnishn'opolitychni orijentyry) (Foreign Policy Indicators of ZUNR (Geopolitical Space of the ZUNR and its Foreign Policy Indicators))', *Ukrai'na: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist': zb. nauk. pr.*, L'viv, Vyp.17, s.106–115.
32. Lytvyn, M., 2000. 'ZUNR na geopolitychnij karti Central'no-Shidnoi' Jevropy (ZUNR on the geopolitical map of Central and Eastern Europe)', *Ukrai'na: kul'turna spadshhyna, nacional'na svidomist', derzhavnist'. Zahidno-Ukrai'ns'ka Narodna Respublika*, L'viv, Vyp.6, s.208–230.
33. Lozyns'kyj, M., 1921. 'Sprava Shidnoi' Galychyny na Myrovij konferencii' (The case of Eastern Galicia at the World Conference)', *Kalendartov-va «Prosvita»*, L'viv, s.134–137.
34. Mazepa, I., 2003. 'Ukrai'na v ogni j buri revolucii' (1917–1921) (Ukraine in the fire and storm of revolution (1917–1921))', K.: *Tempora*, 608 s.
35. Nazaruk, O., 1978. 'Rik na Velykij Ukrai'ni. Konspekty spomyniv z ukrai'ns'koi' revolucii' (Year on the Great Ukraine. Memoirs of the Ukrainian Revolution)', N'ju-Jork, 344 s.
36. Ol'shanskij, PN., 1969. 'Rizhskij mir. S istorii bor'by sovetskogo pravitel'stva za ustanovlenie mirnyh otnoshenij s Pol'shej (kon. 1918 – mart 1921) (Riga world. From the history of the struggle of the Soviet government for the establishment of peaceful relations with Poland (late 1918 – March 1921))', M.: *Nauka*, 260 s.
37. Ostashko, T., Solovjova, V., 2002. 'Dyplomatychni predstavnytstva UNR v kraih'nah Zahidnoi' Jevropy (1918–1921 rr.) (Diplomatic Missions of the UNR in Western Europe (1918–1921))', *Problemy vyvchennja istorii' Ukrai'ns'koi' revolucii' 1917–1921 rr.: [zb. st.] / NAN Ukrai'ny, In-t istorii' Ukrai'ny*, K., Vyp.1, s.187–231.
38. Pavljuk, O., 1997. 'Radjanofil'stvo Je. Petrushevycha: perekonannja chy vymushenist'? (Soviet statehood of E. Petrushevich: persuasion or compulsion?)', *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal*, №3, s.107–116.
39. Symonenko, RG., 1965. 'Proval polityky mizhnarodnogo imperializmu na Ukrai'ni (2-a polovyna 1919 – berezen' 1921) (Failure of the policy of international imperialism in Ukraine (2nd half 1919 – March 1921))', K.: *Naukova dumka*, 302 s.
40. Slyvka, JuJu., 1973. 'Borot'ba trudjashhyh Shidnoi' Galychyny proty inozemnogo ponevolennja (The struggle of the working people of Eastern Galicia against foreign enslavement)', K.: *Naukova dumka*, 255 s.
41. Slyvka, JuJu., 1985. 'Zahidna Ukrai'na v reakcijnij polityci pol's'koi' ta ukrai'ns'koi' burzhuazii' (1920–1939) (Western Ukraine in the reactionary policy of the Polish and Ukrainian bourgeoisie (1920–1939))', K.: *Naukova dumka*, 271 s.
42. *Ukrai'ns'kyj Prapor*, 1920, 15 serpnja.
43. *Ukrai'ns'kyj Prapor*, 1920, 25 veresnja.
44. *Ukrai'ns'kyj Prapor*, 1920, 28 veresnja.
45. *Ukrai'ns'kyj Prapor*, 1920, 9 zhovtnja.
46. *Ukrai'ns'kyj Prapor*, 1920, 16 zhovtnja.
47. *Ukrai'ns'kyj Prapor*, 1920, 21 zhovtnja.
48. Chujko, I., 2003. 'Dyplomatychna dijalt'nist' ZUNR u 1919–1923 rr. (Diplomatic activity of the ZUNR in 1919–1923)', *Nauk. zap. Ser.: Istorija / Ternop. derzh. ped. un-t im. Volodymyra Gnatjuka, Ternopil'*, Vyp.1, s.141–146.

* * *